

Н. Әміржанова^{1*} , А. Әбсадық²

¹Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан;

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІНІҢ ФОНЕМАТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация. Әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізін зерттеу – өзекті мәселе. Себебі ол тілдің құрылымы мен дыбыстық құрамын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Әліпби әріптерінің фонематикалық негізін зерттеу арқылы сөздерді дұрыс айту үшін, сонымен қатар оқу, жазу дағдыларын дамыту үшін қажет. Қазақ тіл білімінде әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізі А. Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады.

Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің бірі – қазақ тілінің дыбыстық ыңғайына қарай ұлттық әліпби түзуі. А. Байтұрсынұлының қазақ тіліндегі дыбыстық қорды дәл анықтауы, фонетика-фонологиялық жүйеге негізделген әліпби түзуі оның қазақ грамматологиясындағы алғашқы фонолог екенін дәлелдей түседі. Себебі ғалым әліпбиді тек дыбыс пен әріп арақатынасымен ғана өлшемей, оны фонологиялық ойлаудан өткізе отырып, қазақ танымымен байланысты категория екенін түсініп жасаған.

Әліпбидегі әріптердің фонематикалық негізі – тілдің дыбыстық құрамынан анықталады. А. Байтұрсынұлы – қазақ тілінің дыбыстық құрамын дәл анықтаған ғалым. Сондықтан ғалымның әліпбиі тілдің табиғаты мен заңдылықтарына сәйкесті. Осыған байланысты мақалада А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі әріптердің фонетика-фонематикалық негізі қарастырылып, ғалымның жасаған әліпбиіндегі әріптердің белгілі бір грамматологиялық принциппен жасалғаны анықталады. А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі әріптердің фонематикалық принциппен таңдалғаны және фонемалардың ортақ, айырым белгілеріне байланысты тұрпат межесі өзара ұқсас таңбаларды алуындағы тілтанымдық принциптердің бар екені анықталады. Сонымен қатар зерттеу барысында А. Байтұрсынұлы әліпбиі әріптердің жиынтығы емес, фонологиялық мазмұндағы әліпби екені анықталды. Сондай-ақ мақалада А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі фонологиялық негіз әріптердің мазмұн мен тұрпат межесіне, фонология теориясындағы фонемалардың ортақ және айырым белгілеріне, әріптердің ретінің қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты құрылғаны талданады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы мен тәжірибесі» (AP13068356) атты жоба аясында жазылды.

Тірек сөздер: әліпби, әріп, фонема, фонетика, фонология, А. Байтұрсынұлы.

Н. Амиржанова^{1*}, А. Абсадық²

¹Назарбаев Университет, Астана, Казахстан;

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

ФОНЕМАТИЧЕСКАЯ ОСНОВА БУКВ АЛФАВИТА А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аннотация. Изучение фонематической основы букв алфавита – актуальная проблема. Фонематическая основа позволяет лучше понять структуру языка и его звуковую композицию. Изучение фонематической основы букв алфавита необходимо для правильного произношения слов, а также для развития навыков чтения, письма. Фонематическая основа букв алфавита в казахском языкознании берет свое начало в трудах А. Байтұрсынова.

Одним из важных дел Ахмета Байтұрсынова для народа является создание казахского алфавита в соответствии со звуковым подходом казахского языка. Известно, что первый казахский фонолог, специально изучивший систему звуков казахского языка и составивший алфавит, всю свою сознательную жизнь занимался очисткой казахского письменного языка от лексического, синтаксического влияния других языков.

Фонематическая основа букв алфавита определяется по звуковому составу языка. А. Байтұрсынов – ученый, который в первую очередь точно определил звуковой состав казахского языка для создания алфавита. Поэтому алфавит ученого соответствовал природе и законам языка. В связи с этим в статье рассматривается фонетико-фонематическая основа букв в алфавите А. Байтұрсынова и выясняется, что буквы в алфавите, представленные ученым, созданы по определенному грамматологическому принципу. Установлено, что буквы в алфавите А. Байтұрсынова выбраны по фонематическому принципу и что существуют языковые принципы получения знаков, в зависимости от общего, отличительного признака фонем. Кроме того, в ходе исследования установлено, что алфавит А. Байтұрсынова образован в зависимости от систем звукообразования, произношения, слышимости, отличающий не только знак, но и знак имеющий фонологическое содержание.

В статье анализируется фонологическая основа алфавита А. Байтұрсынова, построенная в зависимости от плана содержания и типа букв, общих и отличительных черт фонем в теории фонологии, фонетико-фонологической природы казахского языка.

Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Реформа письма Ахмета Байтурсынова: теория и практика» (AP13068356).

Ключевые слова: алфавит, буква, фонема, фонетика, фонология.

N. Amirzhanova^{1*}, A. Absadyk²

¹Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan;

²M.O. Auezzov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

PHONEMIC BASIS OF THE LETTERS OF THE ALPHABET BY A. BAITURSYNULY

Abstract. The study of the phonemic basis of the letters of the alphabet is an urgent problem. This is because it allows us to better understand the structure of language and its sound composition. The study of the phonemic basis of the letters of the alphabet is necessary for the correct pronunciation of words, as well as for the development of reading and writing skills. The phonemic basis of the letters of the alphabet in Kazakh linguistics originates in the works of A. Baitursynuly.

One of the good deeds of Akhmet Baitursynuly for the people is the creation of the Kazakh alphabet in accordance with the sound approach of the Kazakh language. It is known that the first Kazakh phonologist, who specially studied the system of sounds of the Kazakh language and compiled the alphabet, spent his entire adult life cleaning the Kazakh written language from the lexical, syntactic influence of other languages.

The phonemic basis of the letters of the alphabet is determined by the sound composition of the language. A. Baitursynuly is a scientist who first of all accurately determined the sound composition of the Kazakh language to create the alphabet. Therefore, the scientist's alphabet corresponded to the nature and laws of language. In this regard, the paper examines the phonetic and phonemic basis of the letters in the alphabet of A. Baitursynuly and it turns out the letters in the alphabet compiled were created according to a certain grammatical principle. It is established that the letters in the alphabet were chosen according to the phonemic principle and there are linguistic principles for obtaining signs, depending on the general, distinctive features of phonemes. In addition, the study reveals that the alphabet of A. Baitursynuly is formed depending on the systems of sound formation, pronunciation, and audibility, distinguishing not only a sign but also a sign with phonological content.

The article was written within the framework of the project of the Science Committee MSHE RK "Akhmet Baitursynov's Letter Reform: Theory and Practice" (AP13068356).

Keywords: alphabet, letter, phoneme, phonetics, phonology.

Кіріспе

Қазақ жазуының негізі – фонематикалық. Фонематикалық жазу кейде *фонографиялық жазу* деп те аталады. Фонематикалық жазу [фонография – көне грек. φωνή (foní) – дыбыс және γράφειν (gráfein) – жазу] – тілдің белгілі бір дыбыстық бірлігін (дыбыс, буын) білдіретін таңбалар арқылы жазылатын дыбыстық жазу. Яғни фонематикалық жазуда дыбыстың жасалымдық, айтылымдық, естілімдік сипаты емес, мағынаға қызмет ететін тілдік бөлшектері негізге алынады.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін қазіргі кезде біз озық әліпби, ұлттық әліпби деп атаймыз. Ғалымның өзі айтқандай, әліпбиінің озық болуы тілге шақ болуынан. Сонымен қатар, грамматология іліміндегі графема (жазба таңбалар) мен фонеманың (дыбыстық мағыналы бөлшек) сәйкесуінде, мағыналық бөлшектің тұрпаты мен мазмұнын дәл анықтауында. Ал әліпбидің тұрпаты мен мазмұнын халықтық тілден негіз еткені бірыңғай жазу нормасының қалыптасуына және өміршеңдігін күшейтуге негіз болды.

Материал және әдістер

Мақалада сипаттама, талдау әдістері қолданылады. А. Байтұрсынұлының әліпбиін талдауда жүйелеу тәсілі қолданылып, әліпбиді талдауда фонологиялық жіктеу тәсілі негізге алынды.

Әдебиетке шолу

Қазіргі кезде А. Байтұрсынұлы еңбектерінің әр ғылым саласы бойынша зерттеліп келеді. Мәселен, диахронды сипатта, яғни тарихи тұрғыдан М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995), М. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1998), Т. Омарбековтің (Омарбеков, 1995), Қ. Нұрпейісовтің (Нұрпейісов, 1998), Т. Кәкішев (Кәкішев, 1990) еңбектері бар; А. Байтұрсынұлы еңбектерін филология саласында Р. Сыздықтың (Сыздықова, 1998), Ө. Айтбаевтың (Айтбаев, 1997), М. Жүсіпұлы (Джусупов, 2013) Ә. Жүнісбектің (Жүнісбек, 2002), Н. Уәлидің (Уәли, 1993), З. Базарбаеваның (Базарбаева, 2021), Қ. Күдеринаның (Күдерина, 2006), Г. Мамырбекованың (Мамырбекова, 2006), Е. Маралбектің (Маралбек, 2021), Н. Машқанованың (Машқанова, 1994) т.б. ғалымдардың еңбектері; педагогика және психологиямен байланысты қарастырған Қ. Жарықбаевтың, С. Қалиевтің (Жарықбаев, 1995), Н. Іргебаеваның (Іргебаева, 1998) т.б.

еңбектерінде А. Байтұрсынұлының ағартушылық, әдістемелік мұрасы талданады. Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлының еңбектері әр сала бойынша жіті зерттеліп келеді.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін талдауда ғалымның шығармалары топтастырылған таңдамалы шығармалары, оның ішіндегі «Тіл құрал», «Тіл жұмсар», «Оқу құралы», «Жазу тәртібі», «Түзетілген әріп», «Әліб-бій» атты еңбектері бойынша талданды (Байтұрсынұлы, 2022).

Нәтижелер және талқылау

Жазудың негізгі мақсаты – минимум таңбаға максимум дыбысты сидыру болып табылады. А. Байтұрсынұлы 43 дыбысқа 24 әріп арнауы осы заңдылыққа сәйкес екенін және фонологиялық ілімді терең түсінгендігін көрсетеді. А. Байтұрсынұлы «дыбыстардың асылына» әліпбиден орын береді. «Дыбыстың асылы» деген тіркесті қазіргі тілмен фонологиядағы фонема теориясымен түсіндіруге болады. Себебі фонология – тіл дыбыстарының адам сөйлеуі кезіндегі мағына ажыратуға, сөзді тануға, сөз бен сөзді айыра білуге себепкер болатын тіл білімінің саласы.

Қазақ жазуының фонологиялық сипатын А. Байтұрсынұлы дәйекші белгісі арқылы көрсеткенін байқаймыз. Қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке болып айтылуы дауысты дыбыстарға байланысты деп, әліпбиге «дәйекші» белгісін енгізеді. «Дәйекші» белгісі қосымша диакритикалық белгі болса да, ол – дыбыстардың жуан, жіңішкелігін реттеп отыратын фонологиялық мазмұны бар белгі. Ғалым осыған байланысты былай дейді: «...дәйекші белгісі сөз алдына қойылады. Сөздің алдында тұрған жіңішкелік белгісін көріп, ол сөздің ішіндегі дауысты дыбыстардың харіфлерін, жіңішке оқимыз, дауысты дыбыстар жіңішке оқылса, олармен қатар дауыссыз дыбыстар да жіңішке оқылады» дей отырып, ә жіңішке үшін бір белгі алсақ, 43 түрлі дыбысты дұрыстап дазу үшін 28 белгі жетеді» дейді [Байтұрсынұлы, 2022]. Сонда ғалымның бұл концептуалды тұжырымынан грамматологиядағы басты заңдылықтардың біріне құрылғанын байқаймыз.

Әліпби түзуде немесе бейімдеу кезінде, әрбір мағына ажырататын тілдік бөлшектердің әліпбиде әріп ретінде тұруы маңызды. Себебі графика арқылы тіл эволюциясы көрініс табады. А. Байтұрсынұлы тілдегі әрбір мағына ажырататын фонемаларды дәл танып, оларға әріп арнайды. Профессор Н. Уәли А. Байтұрсынұлының әліпбиін «бес дауысты» дыбысқа негізделген, фонологиядағы «инвариант-вариант» қисынына сәйкес әліпби деп баға береді. Ғалымның көрсетуінше, қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде бес инвариант-фонема бар. Осы инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әр дыбыстың жуан-жіңішке нұсқасы бар дей отырып, тек <e> дауысты дыбысының жуан түрі жоқ екенін айтады (Уәли, 1993).

Ғалымның «бес дауысты дыбысқа негізделген әліпби» деген тұжырымын төмендегіше таратып айтамыз. Қазақ тіліндегі дауыстылар ең алдымен «жуан-жіңішке» деген қарама-қарсы екі топқа бөлінетіндігі белгілі:

- а) [a], [o], [ʏ], [ы] – жуан дауыстылар;
- ә) [ə], [e], [ə], [ү], [i] – жіңішке дауыстылар.

Дауыстыларды бұлай топтастырылуының себебі – дауыстылар осы аталған оппозициялық айырым белгілері бойынша сөз мағынасын ажыратады: *ал-әл, сол-сәл, күл-көл, сан-сән, сал-сәл, тол-төл, былық-білік тыс-тіс, тын-тін, сұр-сүр, тұр-түр, тірнек-тырнақ т.б.* Инвариант-фонема деп тану үшін дауыстының, жоқ дегенде, өзге дауыстылардан біреу болса да айырым белгісі болуы керек. Көрсетілген мысалдардан, жуан және жіңішкелік сипат арқылы сөз мағынасы өзгеріп тұрғанын көреміз. Демек, дәйекші белгісі – тек белгі ғана емес, сөз мағынасын ажырататын, фонологиялық мазмұны бар таңба.

А. Байтұрсынұлы әліпбиін саралау барысында тағы бір байқағанымыз, ортақ белгілері көп, айырым белгілері аз фонемалардың тұрпатын өзара ұқсас таңбамен бергені. Мысалы, *с* мен *ш*, *б* мен *п*, *к* мен *г*, *т* мен *д*, *о* мен *ұ* әріптерінің әріптік тұрпаты ұқсас. Мысалы, *с* мен *ш* дыбыстарын салыстыратын болсақ, ортақ белгілері екеуі де дауыссыз, қатаң, тіл ұшы, айырым белгісі – [c] дыбысы жуыспа жиылыңқы, [ш] жуыспа жайылыңқы:

- дауыссыз (естілімі)
- [c] қатаң (естілімі)
- тіл ұшы (жасалым орны)
- жуыспа жиылыңқы (жасалым тәсілі)

- [ш] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
жуыспа жайылыңқы (жасалым тәсілі)

[П] мен [б] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері – ұяң және қатаң.

- [б] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
еріндік (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [п] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[к] мен [г] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы болса, айырым белгілері – ұяң және қатаң.

- [к] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ортасы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [г] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
тіл орта (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[т] мен [д] дыбыстарын өзара ұқсас таңбамен алуының себебі, екеуі де дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, айырым белгілері: – ұяң және қатаң.

- [т] дауыссыз (естілімі)
қатаң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

- [д] дауыссыз (естілімі)
ұяң (естілімі)
тіл ұшы (жасалым орны)
тоғысыңқы (жасалым тәсілі)

[О] мен [ұ] дыбыстарының ортақ белгілері: екеуі де дауысты дыбыс, тілдің қатысына қарай жуан, еріннің қатысына қарай еріндік, айырым белгілері – [о] жақтың қатысына қарай ашық, [ұ] - қысаң.

Көріп отырғанымыздай, А. Байтұрсынұлы әліпбидегі таңбалардың тұрпат межесін, дыбыстың мазмұн межесіне, яғни фонетика-фонологиялық негіздеріне сүйене отырып жасағанын көруге болады.

Ахмет Байтұрсынұлы қ, ғ, к, г дыбыстарын жуан-жіңішке варианттар емес, жасалу, табиғаты бөлек дыбыстар деп санайды. А.Байтұрсынұлы түзген әліпбидегі дауысты дыбыстардың сандық жағын ықшамдылығын, сондай-ақ бірер дауыссызды ықшамдап алғанын көреміз. Ғалым [қ], [к], [ғ],

[г] дыбыстарына <к>, <г>-ні ғана алып, әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасын сәйкестендірмей азайтып алғанын байқаймыз: 26:22. Бұл 26 фонемаға 22 әріп деген сөз. Мұндай қатынас, грамматологиядағы «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санына аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазу заңдылығымен үйлеседі.

А. Байтұрсынұлы дауыстыларды басыңқы жүйе, ал дауыссыздарды бағыныңқы жүйеде деп қарастырғанын әліпбиінен аңғаруға болады. Бұл лингвистикалық саралаудың мәні айрықша. Жалпы, бәрімізге белгілі басыңқы жүйенің рөлі ерекше, бағыныңқы жүйеге әсері мен ықпалы болады. Осымен байланысты А. Байтұрсынұлының әліпби теориясы бойынша басыңқы жүйедегі дауысты дыбыстар, бағыныңқы жүйедегі дауыссыздарға ықпалы мен жүктемесі ерекше екені айтпаса да түсінікті.

Демек, қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке, еріндік, езулік болуы дауысты дыбыстарға байланысты болып, дыбыстардың жуан немесе жіңішкелік сипатына байланысты бүкіл сөз бойы тұтаса айтылып, үндесімді береді. Мысалы, *күресушілеріміздің* деген сөздердегі жіңішке дауысты дыбыс, осы сөзді бірыңғай жіңішке тұрпатын сақтап, суперсегменттік қызметін де күшейтіп тұрғанын көреміз. Айта кетерлік жайт, А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дәйекші белгісі де сөздің жіңішкелігін сақтап, оның тұтас бір суперсегментті негізін сақтаушы элемент екенін аңғаруға болады.

А. Байтұрсынұлы жазуының графемалық жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан сегменттік әрі суперсегменттік бірліктерді (жуан, жіңішкелікті) біріктіруші. Сондықтан да бұл жазу жүйесі қазақ тіліндегі үндесім мен үйлесім табиғатымен сәйкес болды. А. Байтұрсынұлына дейінгі қолданылған араб әліпбиіне негізделген ескі қазақ жазуында басыңқы жүйе дауыссыздарда болды. Сондықтан сегменттік деңгей бойынша, дауыссыздардың өз ырқымен дыбысталды және жазылды. Дауыстылардың жуан, жіңішкелігі дауыссыздарға әсері ескерілмеді, тек дауыссыздардың өзіндік дыбысталуына байланысты болды. Оған сол кездегі жазудың мазмұн межесіндегі ортағасырлық жазба тілге тән архаикалық, оғыз-қыпшақтық, қараханидтік, ескі өзбектік элементтердің болуы да ықпал еткенін айта кетуге болады. Жоғарыдағы тілдік негіздерді саралай келе, біз А. Байтұрсынұлының әліпбиіндегі дауысты дыбыстардың қызметінің айрықшалауы қазақ тілінің вокалдык әліпби екенін жақсы түсінгенін және дауысты дыбыстар сөзді үндестіретінін, дауыссыздар сөзді үйлестіретінін теориялық тұрғыда жақсы түсінген ғалым екенін байқаймыз.

А. Байтұрсынұлының жинақы, ықшам әрі түсінікті әліпбиі туралы кезінде атақты түркологтар да өз бағасын берген болатын. Мысалы, әлемдік лингвистикада өз орны бар Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев сынды көрнекті ғалымдар «түзетуді қажет етпейтін және ұлттық графиканың қалыптасуындағы мақтан тұтатын соңғы қадам» деп айтқан (Поливанов, 1926). Сонымен қатар Н.Ф. Яковлев А. Байтұрсынұлы өзінің әліпби жасау ұстанымдарын математикалық формуланы қолданбаса да, математикалық дәлдікпен өлшеуге болатын әліпби деп, көпшілікке түсінікті, ұтымды шыққан деп қорытады (Яковлев, 1970). Н.Ф. Яковлевтің атап көрсеткен «дәлдік», «түсініктілік» сияқты ұғымдар әліпби түзудегі негізгі категориялар, ал осы дәлдік пен түсініктілік ұғымдары өте қарапайым болып көрінгенімен, оны құру, түзу үдерісі оңай болмағанын, ғалымның әліпби түзуде тек тілдік факторлармен қатар тілдік емес, тілден тыс факторларды да ескергенін аңғарамыз. Оған Т. Шонанұлының мына сөзі дәлел бола алады: «Болашақ ұрпақты молдалардың дүмше дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын, біздің тіліміздегі барлық дыбысты сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықтарды жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды. Жаңа алфавит әлемді мәдениетпен араласа түсу жолын жеңілдетте түсті» (Шонанов, 1992).

Грамматологияда жақсы әліпби мынадай талаптарға жауап беру керек деген қағида бар. Олар:

1. *Әмбебаптық* – әліпби барлық жазарман үшін әмбебап және түсінікті болуы керек.
2. *Толықтық* – әліпбиде тілде қолданылатын барлық дыбыстың толық қамтылуы;

3. *Логикалық тәртіптілік* – әріптерді есте сақтауды жеңілдету үшін оларды логикалық ретпен орналастыруы;

4. *Ыңғайлылық* – әріптер жазуға және оқуға ыңғайлы болуы керек;

5. *Стандарттылық* – жазу жүйесінің пайдаланушыларға ортақ және стандартталған жүйеде құрылуы. Яғни оңай танылатын және оқуға ыңғайлы әріптердің болуы.

А. Байтұрсынұлының әліпбиін осы жүйе, заңдылық бойынша қарастыратын болсақ, барлық талаптар мен заңдылықтар сақталғанын байқау қиын емес.

Әліпбидің *әмбебаптылығы* – барлық жазарман үшін түсінікті және қолжетімді болуы. Бұл тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін, жазарман үшін әмбебап және түсінікті болуы керек дегенді білдіреді. А. Байтұрсынұлының жазуының әмбебаптылығы оны демократияландырып, жалпыхалықтық сипат беруімен байланысты. Яғни А. Байтұрсынұлы әліпбиді халықтық тіл негізінде қарастырып, жазуды аз ғана оқығандардың емес, көпшіліктің құралына айналдыруы «қазақ жазуының» әмбебаптылығын көрсетеді. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлының әліпбиінің әмбебаптылығы оның өміршеңдігінде. Оның дәлелі қазіргі Қытай, Ауғанстан жерінде тұратын қазақ диаспоралары бұл жазу түрімен әлі де қолданып келетінін айта кетуге болады.

Әліпбидің толықтығы дыбыс – фонема – әріп арақатынасын дұрыс анықтаумен байланысты. Егер осы арақатынас бұзылса немесе дұрыс анықталмаса, онда оқу мен жазуды, мағына мен тұрпатты тануға қиындық болады. А. Байтұрсынұлының әліпбиінің толықтығы «үштік» (дыбыс, фонема, әріп) арақатынасты дұрыс әрі дәл анықтауымен, яғни ұлттық тілдегі дыбыстық қорды дәл анықтауымен байланысты. А. Байтұрсынұлы тілдің барлық дыбысын жазу үшін барлық қажетті белгілер мен әріптерді қамтыған 24 әріп, 1 дәйекші белгісінен тұратын әліпби түзді. Ғалым өзінің әліпбиін түсіндіре келіп: «бұл дыбыстардың ішінде «қ» һәм «ғ» ылғи жуан айтылады, «к», «г» һәм «е» ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, ... онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын «қ» мен «ғ» – ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын «к», «г», «е» - лерді қосқанда, бәріне 43 белгі керек» (Байтұрсынұлы, 2022). Яғни мұнда 28 дыбыс бар екенін, ал 43 дыбыс сингормотүр екенін көрсетеді. Өкініштісі, ғалымның бұл концептуалды тұжырымының ғылыми-практикалық «коды» бірнеше жылдардан кейін ғана түсінікті бола бастады. 43 түрлі дыбысты 24 әріп және бір белгімен жазуға болатын оңтайлы жазу техникасы арқылы біз әліпбидің толықтылық талабына қолжеткізгендігін көреміз. Айта кетерлік жайт, тілдегі 43 дыбысқа 24 әріп және бір белгі арнауы төте жазудың фонологиялық талаптарға сәйкестігін көрсетеді. А. Байтұрсынұлы әліпбиі фонематикалық қағида ізінде жасалғандығын *а-ә, о-ө, ы-і* жуан-жіңішке жұп қатарын екі есеге кемітуін айтуға болады. Дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне орай екеуіне ортақ бір таңба беруі, әріп санын азайтып, минимум таңбаға максимум дыбысты сиғызды.

Осыған байланысты профессор Н. Уәлидің ғылыми тұжырымын көрсеткіміз келеді: «А. Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуінің негізін қалады. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А. Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан (в плане выражения) жалпыхалықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан (в плане содержания) аталмыш тілдің мағыналық бірліктерін белгіледі. Қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық сегменттік бірліктері түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш рет фонемографиялық жүйесін жасады» (Уәли, 1993). Бұл тұжырымнан А. Байтұрсынұлы әліпбиі тілдің екі формасына да сәйкестігін және сол арқылы ол жалпыхалықтық сипат алып, барша халыққа, қоғамның барлық мүшесіне түсінікті, ортақ болғанын көруге болады.

Әліпбидегі әріптердің *логикалық реті* әріптердің белгілі бір ретпен орналасуын білдіреді, бұл мәтіндерді жазу және оқу кезінде қолдануды жеңілдетеді. Әліпби түзуде ең алдымен әріптердің жалпы құрамы мен оның орналасу ретін анықтау аса маңызды. Тіл білімінде әріптерді белгілі бір тәртіппен орналастырудың белгілі бір деңгейде қатып қалған негіздемесі жоқ. Бірақ, жазба тілдің белгілі бір стандартты құрылу керектігімен байланысты әліпбидің реті тіл білімінде әліпбидегі

әріптердің орналасу реті мен тәртібі белгілі бір жүйеге негізделеді. Олар: мнемоникалық, фонологиялық және дәстүрлі деп аталатын жүйелер.

Мнемоникалық тәртіп бойынша әріптер тұтас сөзбен, яғни фразалық тұтасқан атауы негізге алынады. Мнемоникалық жүйе әліпби тарихымен байланысты қарастырылады. Мысалы, кирил әліпбидегі жеке әріптердің атауы *а – аз, б – буки, в – види, д – добро, л – люди, ф – ферт, фита, т – твердо, м – мыслете, н – наш, п – покой* түрінде болған. Сонымен мнемоникалық жүйеде әліпбидегі әріптер тұтас атауды білдіру кезінде болған. Қазіргі кезде тұтас атау емес, дыбыстық тілге сәйкес келетін ең кіші бірлік қана әліпбиде орын алады. Әріптердің тізбектелу ретінің келесі түрі – фонологиялық. Фонологиялық жүйе бойынша әліпбидегі мағына ажырататын фонемалар өзара оппозициялық белгілері арқылы анықталып, фонологиялық арақатынас моделін құрады. Фонологиялық тәртіп бойынша дауысты және дауыссыз дыбыстар жеке-жеке жікке бөліне отырып қарастырылады.

Белгілі грамматолог ғалым А.А. Волков әліпбидегі фонологиялық реттілікті, дыбыстардың фонологиялық жіктеліміне байланысты қарастыра отырып, девинагари әліпбиінің реті фонологиялық жүйе арқылы іске асқан деп, мнемоникалық және фонологиялық тәртіптілік әріптердің тізбектелуінің дәстүрлі формасының тууына негіз болған дейді (Волков, 1982). Жалпы ғалымның тұжырымдамасынан әріптердің дәстүрлі реттілігі әрбір дыбыстық бөлшектің микро элементін негізге алынуында дегенді түсінуге болады.

Әр ұлт тілінің тілдік заңдылығына (фонетика-фонологиялық) немесе әріптерді меңгерту әдістемесіне, оның қолданылу жиілігіне байланысты әріптердің әліпбидегі реті әртүрлі бекітіледі. Қазақ қоғамында қолданылған жазу түрлерін саралайтын болсақ, әр кезеңде өмір сүрген әліпбидегі әріптердің реті мен тәртібі әртүрлі болады. Бұл әліпби түрімен (араб, латын) байланысты екені анық.

Тарихи тұрғыдан алғанда, араб әліпбиінде әріптер бастапқыда финики әліпбиіндегі әріптердің орналасу жүйесіне негізделеді. Финики әліпбиінде жоқ әріптер араб тілінде ең соңына қойылды. Бұл тәртіп «абджад» деп аталды, бұл атау алғашқы төрт әріптің атауларынан шыққан: алиф-ба-джим-даль.

1-Кесте. – Абджад тәртібі

ز	و	هـ	د	ج	ب	ا
7	6	5	4	3	2	1
ن	م	ل	ك	ی	ط	ح
50	40	30	20	10	9	8
ش	ر	ق	ص	ف	ع	س
300	200	100	90	80	70	60
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت
1000	900	800	700	600	500	400

А. Байтұрсынұлы әліпбиінің реті қазіргі әліпбимен салыстырғанда өзгеше. Оның себебі де жоқ емес. Біздіңше, А. Байтұрсынұлы әліпбидегі әріптердің ретін финикилік тәртіпті сақтай отырып, бірақ қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты орналастырғанын және әліпби реттілігінің фонетика-фонологиялық сипатын сақтауы оқыту мен үйретуге оңтайлы болуын ескергендігін байқаймыз.

2-Кесте. – А.Байтұрсынұлы әліпбиінің реті

1.	А (ا)
2.	б (ب)
3.	п (پ)
4.	т (ت)
5.	ж (ج)
6.	д (د)
7.	р (ر)
8.	з (ز)
9.	с (س)
10.	ш (ش)
11.	ғ (غ)
12.	қ (ق)
13.	к (ك)
14.	г (گ)
15.	ң (ك)
16.	л (ل)
17.	м (م)
18.	н (ن)
19.	о (و)
20.	ұ (’و)
21.	у (’و)
22.	е (ه)
23.	й (ي)
24.	ы (ى)

Әріптердің ретін қарасақ, бірінші /а/ әрпі, одан кейін дауыссыз дыбыстар б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), ш (ش), д (د), р (ر), з (ز), с (س), ғ (غ), қ (ق), к (ك), г (گ), ң (ك), л (ل), м (م), н (ن), одан кейін дауысты және жарты дауыссыз дыбыстарды о (و), ұ (’و), у (’و), е (ه), й (ي), ы (ى) береді. Бұл жүйені біз фонетика-фонологиялық логикалық реттілік бойынша жасалған деп түсінеміз.

Ыңғайлылық. А.Байтұрсынұлының әліпбиінің ыңғайлылығын Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде жіктеп көрсеткен болатын. Ғалым өзінің әліпбиінің ыңғайлылығын төмендегіше жіктеп көрсетеді:

1. Тілге шақтық;
2. Жазуға ыңғайлылық;
3. Баспа ісіне ыңғайлылық;
4. Үйретуге ыңғайлылық.

Жоғарыда көрсетілгендер бір-бірімен байланысты, бірақ айырмашылық та жоқ емес. Тілге шақтық деген сөзді тілдің табиғаты мен заңдылығына, тілдің фонетика-фонологиялық жүйесіне сәйкестігі деп те түсінуге болады. Сондай-ақ ғалым тілге шақтық дегенді әріп пен дыбыстың арақатынасы, екеуінің сәйкестігі мәселесіне жіті мән бергенін көреміз. Әліпби типі де тілге шақ болмаса, айтылым мен жазылым қиындайтынын мына сөзінен аңғаруға болады: «Түрік әліпбиінен ережесіз, өзгертусіз 19 әріп қазақ дыбысына сәйкес келгенде, латын әліпбиінен 14 ақ дыбыс сәйкес келіп тұр» (Байтұрсынұлы, 2022).

А. Байтұрсынұлы әліпбиінің жазуға ыңғайлылығын бірнешеге бөліп көрсетеді:

1. Әріптердің оңтайлылығы, мүшелерінің аздығы.
2. Қалам сермеуінің аздығы;
3. Шапшаңдық;
4. Үйретуге қолайлылық.

Жазудың ыңғайлылығы оның оқуға оңай, түсінікті және оқылымға ыңғайлы екенін білдіреді. Жазудың ыңғайлылығына әсер ететін бірнеше факторлар:

1. *Айқындық.* Әліпбиге әріп таңдау кезінде айқындыққа назар аудару керек. Мәтінді оқу үшін анық және оңай ажыратылатын әріптер болғаны дұрыс.

2. *Қысқалық.* А. Байтұрсынұлы: «Жақсы әліпби тілге шақ болу керек. Өлшенбей тігілген о жер бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап, тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз. Бойынды қысып, тәнінді құрыстырып тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем

әліпби қолайсыз болады» дейді. Ғалымның бұл сөзін әліпбиде күрделі әріптердің, диграф, триграф сияқты графемалар болмауы дұрыс дегенді айтқанын түсінеміз. Ғалым жазудың ыңғайлы болуы үшін бірнеше қолсермеуден тұратын әріптер болмауы қажет деп «...әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады» дейді (Байтұрсынұлы, 2022).

3. *Логикалық.* Жазудың ыңғайлы болуы үшін әрбір әріп логикалық құрылымға негізделуі керек. Әріптердің логикалық құрылымы әріптердің дұрыс пішімделуімен байланысты. Яғни әріптер логикаға сәйкес болса, сөзді тануға, мәтінді тез оқуға мүмкіндік береді.

4. *Оқылым.* Жазудың ыңғайлылығы мазмұнды әрі оңтайлы оқылымға әсер етеді.

Қорытынды

Жазудың фонематикалық негізі – тілдегі дыбыстар мен әріптердің сәйкестік жүйесі. Ол белгілі бір дыбыстарды жазу үшін қандай әріптер қолданылатынын және керісінше қандай дыбыстар белгілі бір әріптерге сәйкес келетінін анықтайды. Жазудың фонематикалық негізі жазарманға сөздерді оқуға және жазуға мүмкіндік береді. Бұл жазба тілдің заңдылығын түсінудің негізі.

А. Байтұрсынұлы өзінің әліпбиін осы фонематикалық заңдылыққа сүйене отырып жасағанын түсінуге болады. Ғалым әліпбиге әріптерді таңдауда ерекше мән беріп, фонология теориясындағы фонемалардың ортақ және айырым белгілерін ескере отырып, ортақ белгілері көп, айырым белгісі аз фонемаларға өзара ұқсас немесе бір белгі арқылы ажырататын жүйені ойлап тапқан. А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі әріптердің реті де қазақ тілінің фонетика-фонологиялық сипатына байланысты логикалық тұрғыда байланысқан жүйе екенін түсіндік. Сондай-ақ әліпби түзуде қазақ тілінің дыбыс жүйесін дәл анықтап, қазақ жазуының фонемографиялық жазуға қадам басуына үлес қосқан, ұлттық жазудың негізін қалаған біртуар ғалымның еңбегі әлі де зерттеуді, талдауды талап ететіндігін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- Айтбаев Ә. (1997) Ұлттың ұлы ұстазы // «Саясат» журналы. – №12. – 1997 (87-99).
- Базарбаева З. (2021) А.Байтұрсынұлы – основоположник казахской суперсегментной фонетики. // «Тілтаным» журналы. №1. 2021.
- Байтұрсынұлы А. (2022) Таңдамалы шығармалары. –1-2-том. – Алматы, 2022. – 694 б.
- Волков А. (1982) Грамматология. Семиотика письменной речи. – М., 1982. –176 с.
- Джусупов М. (1995) Фонемография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма. – Ташкент: 1995. – 221 с.
- Жүнісбек Ә. (2002) Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2002. – 345 б.
- Кәкішев Т. (1990) Әр дарынның өз орны бар // «Қазақ әдебиеті» газеті. – 1990. 2-наурыз (6-7)
- Күдерінова Қ. (2006) Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 330 б.
- Қозыбаев М. (1998) А.Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы // «Егемен Қазақстан» газеті, 24-қыркүйек, 1998 (4).
- Қойгелдиев М. (1995) Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995. – 368 б.
- Құсайнов К. (1998) Дәстүр жалғастығы // «Қазақстан мектебі» журналы. – №6. – 1998.
- Мамырбекова Г. (2006) XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 130 б.
- Маралбек Е. (2021) А. Байтұрсынұлы – Қазақтың тұңғыш профессоры // «Егемен Қазақстан», 27-қаңтар. – 2021.
- Машканова Н. (1994) Ахмет Байтұрсынов – қазақ жазуының реформаторы: фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 1994. –154 б.
- Мектепов А., Әнесов Ғ. (1989) Ана тілін түрлеген Ахан // «Жалын» журналы. – №2. 1989 (15-19).
- Нұрғали Р. (1991) Арқау. Ұлттық мәдениетіміздің мақтанышы. – Алматы, 1991. – 580 б. (517-534)
- Нұрпейісов К. (1998) Алаштың күрескер ұлы // «Қазақстан мектебі» журналы. – №6. 1998. (1-11)
- Омарбеков Т. (1995) Рухани көсем болған. – Алматы, 1995. – 368 б.
- Поливанов Е.Д. (1926) Новая казак-киргизская (Байтұрсыновская) орфография. –Ташкент, 1926. –16 с.
- Сыздықова Р. (1998) Ұлттық білім-ғылымының көшбастары // «Қазақстан мектебі». – №6. – 1998. (52-53)
- Уәли Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. –162 б.
- Уәли Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. –162 б.
- Шонанов Т. (1992) А. Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында // «Жұлдыз» журналы. – №2. – 1992.
- Яковлев Н.Ф. (1970) Математическая формула построения алфавита // Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – 575 с.

References

- Ajtbayev O. (1997) Ul'tyn uly ustazy // «Sajasat» zhurnaly. [Great teacher of the nation] – № 12. – 1997 (87-99).

- Bazarbaeva Z. (2021) A.Bajtursynuly – osnovopolozhnik kazahskoj supersegmentnoj fonetiki. // [A. Baitursynuly – founder of Kazakh supersegmental phonetics] «Tiltanyim» zhurnaly. – №1. 2021.
- Bajtursynuly A. (2022) Tandamaly shygarmalary. [A. Baitursynuly. Selected works] –1-2-tom. – Almaty, 2022. – 694 b.
- Volkov A. (1982) Grammatologija. Semiotika pis'mennoj rechi. [Grammarology. Semiotics of written speech] – M., 1982. –176 s.
- Jusupov M. (1995) Fonemografija A. Baitursynova i fonologia singlarmonizma. [Phonemography of A. Baitursynov and phonology of synharmonism] – Tashkent: 1995. – 221 s.
- Zhunisbek A. (2002) Kazakh fonetikasy. [Kazakh phonetics] – Almaty, 2002. – 345 b.
- Kakishev T. (1990) Ar darynnyn oz orny bar [Every talent has its place] // «Kazak adebieti». – 1990 zh. – 2-nauryz (6-7)
- Kuderinova K. (2006) Kazakh zhazuynyn ontogenezdik damuy. [Ontogenic development of Kazakh writing] – Almaty, 2006. – 330 b.
- Kozybayev M. (1998) A.Bajtursynov – XX gasyrdyn uly reformatory [A. Baitursynov is a great reformer of the 20th century] // «Egemen Kazakstan» gazet, 24-kyrkujek, – 1998. (4)
- Kojgeldiev M. (1995) Alash kozgalysy. [Alash movement] – Almaty, 1995. – 368 b.
- Kusajnov K. (1998) Dastur zhalgastygy. [Continuation of tradition] «Kazakstan mektebi» zhurnaly. – №6. – 1998.
- Mamyrbekova G. (2006) XVIII-XIX gg. arab zhazuly kazak zhazbalarynyn grafikalyk-orfografijalyk erekshelikteri: fil. gyl. kand. ... avtoref. [Graphical and orthographic features of Kazakh writings with Arabic script in the 18th-19th centuries: phil. do it candidate ... autoref.] – Almaty, 2006. – 130 b.
- Maralbek E. (2021) A.Bajtursynuly – Kazaktyn tungysh professory [A. Baitursynuly is the first Kazakh professor] //«Egemen Kazakstan» gazet, 27-kantar, 2021.
- Mashkanova N. (1994) Ahmet Bajtursynov – kazak zhazuynyn reformatory: fil. gyl. kand. gylimi darezhesin alu yshin dajyndagan dissertaciya. [Akmet Baitursynov is the reformer of Kazakh writing: a thesis prepared by a candidate of philology for a scientific degree] –Almaty, 1994. –154 b.
- Mektepov A., Anesov G. (1989) Ana tilin turlegen Ahan [Akhan who changed his mother tongue] // «Zhalyn» zhurnaly. – №2. 1989 (15-19).
- Nurgali R. (1991) Arkau. Ulttyk madenietimizdin maktanyshy. [Arkau. The pride of our national culture] – Almaty, 1991. – 580 b. (517-534)
- Nurpejisov K. (1998) Alashtyn kuresker uly [The fighter son of Alash] // «Kazakstan mektebi» zhurnaly. – №6. 1998. (1-11)
- Omarbekov T. (1995) Ruhani kosem bolgan. [He was a spiritual leader]– Almaty, 1995. – 368 b.
- Polivanov E.D. (1926) Novaja kazakh-kirgizskaja (Bajtursynovskaja) orfografija. [New Kazakh-Kyrgyz (Baitursynov) orthography]–Tashkent, 1926. –16 s.
- Syzdykova R. (1998) Ulttyk bilim-gylmynyn koshbastary [Leaders of national education] // «Kazakstan mektebi» zhurnaly.– №6. – 1998 (52-53).
- Uali N. (1993) Kazakh grafikasy men orfografijasynyn fonologijalyk negizderi: fil. gyl. kand. ... avtoref. [Phonological foundations of Kazakh graphics and orthography: the author's abstract of the candidate of philological sciences]– Almaty, 1993.– 162 b.
- Shonanov T. (1992) A.Bajtursynov halyk agartu zhane adebiet salasynda [A. Baitursynov in the field of public education and literatur] // «Zhuldyz» zhurnaly. – №2. – 1992.
- Jakovlev N.F. (1970) Matematicheskaja formula postroeniya alfavita [Mathematical formula for constructing the alphabet] // Reformatskij A.A. Iz istorii otechestvennoj fonologii. – M.: Nauka, 1970. – 575 s.